

М. О. МАКАРЕНКО ТА ПЕРШІ СПРОБИ ПЕРЕТВОРЕНЬ В ОЛЬВІЙСЬКІЙ ЕКСПЕДИЦІЇ

В історії організації археологічних досліджень Ольвії Понтійської одними з найцікавіших є 1924–1926 рр. – час переходу від одноосібного керівництва розкопками Б.В. Фармаковського до колективного – Наукової ради [3, 26–27; 4, 18–19], створеної Всеукраїнським археологічним комітетом. Відновлені та очолювані Б.В. Фармаковським розкопки Ольвії 1924–1926 р. стали продовженням дореволюційних досліджень [1, 13–21]. Перші два роки досліджень (1924-й та 1925-й) виявили коло проблем, пов'язаних з організацією робіт в Ольвії, що потребували вирішення. Протягом цих років офіційного представника від української науки з Києва призначено не було. Цю функцію виконували місцеві дослідники – С.С. Дложевський та Ф.Т. Камінський, які мали інформувати Археологічний комітет про діяльність експедиції. З початком робіт потребували розв'язання питання фінансування експедиції, яка працювала на пам'ятці, розташованій в Україні, але майже повністю була укомплектована дослідниками з Росії. Також поставало коло проблем, пов'язаних з функціонуванням Ольвійського заповідника та місцем зберігання знахідок, видобутих експедицією. З початку відновлення післяреволюційних розкопок в Ольвії Археологічним комітетом перед Б.В. Фармаковським було поставлено умову залишати всі знахідки на території України [2, 297–299]. Крім цього, Археологічний комітет при ВУАН переймався проблемою створення власної школи антикознавства та виховання молодих фахівців. У польовий сезон 1926 р. Археологічний комітет вирішив відрядити до Ольвії Миколу Омеляновича Макаренка (1877–1937). У НА ІА НАНУ збереглися листи, пов'язані з роботою Ольвійської експедиції 1926 р., що розкривають ситуацію навколо заповідника і його дослідження. Це – переписка між М.О. Макаренком, ВУАК та Укрнаукою.

М.О. Макаренко народився у 1877 р. 1905 р. закінчив Петербурзький археологічний інститут, де був учнем О.А. Спіцина. У 1902–1919 рр. був помічником головного хранителя, а також завідувачем античного відділу Ермітажу. Був учасником та організатором багатьох археологічних розкопок. Був особисто знайомий з Миколою та Борисом Реріхами, разом із ними в 1910 р. брав участь в розкопках Новгороду. Після революції 1917 р. повернувся до Києва. У 1921 р. був головою Археологічного комітету, а з 1924 р. – дійсним членом ВУАКу, у 1920–1925 рр. – директором Київського музею мистецтв ВУАН (нині Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків), був професором Київського та Одеського художніх інститутів а також Київського інституту народної освіти (в минулому – Університету св. Володимира). Мав мужність протестувати проти рішення радянської влади знести історичні споруди Києва: був єдиним членом комісії, хто відмовився підписати акт про знищення Михайлівського собору, за що був засланий до Казані, пізніше потрапив до таборів, де був страчений 25 грудня 1937 р. [5, 503–504].

Прикладом демонстрування М.О. Макаренком характеру є його відповідь 1928 р. на прохання ВУАКу надати автобіографію та список друкованих наукових праць для заведення особистої справи. На це прохання він відповів так: «Не знаючи мети, не знахожу за можливе й потрібне скласти свій життєпис і спис друкованих і недрукованих праць» [6, 10].

Приїхавши до Ольвії, Микола Омелянович 23 серпня 1926 р. надсилає листа до Археологічного комітету: «Ознайомившись детально з заповідником Ольвія що має біля 300 десятин землі і з тими справами що торкаються цього Заповідника я рахую необхідним надіслати Комітету на розгляд ряд запитань і прохань, які на мій погляд допоможуть вести справи охорони заповідника раціонально. Поки що дозволю собі зупинитись на одному питанні яке потребує негайного розв'язання. Охорона заповідника передана в руки Одеського та Миколаївського музеїв (персонально – Дложевському С.С. та Камінському Т. Т.). Фактично догляд веде Камінський. Номинально – Дложевський. Все що робилось до сього часу на території Ольвії зроблено Камінським. А зроблено не мало і з великою затратою енергії та уміння (особливо що торкається зносин з селянами та різними установами, також як і відносно різних практичних заходів). В той час коли вся практична робота знаходиться в руках однієї особи, кошти які над-

силаються на ці роботи знаходяться в руках другого (у Дложевського). Такий розподіл праці і коштів зле відбивається на заповіднику і ні в якому разі не може продовжуватись надалі, коли інтереси археології мусять стояти на першому плані. На мій погляд не може бути розмов – і кошти і практична праця по охороні Заповідника мусять належати одному. Гадаю – такою особою можливо назвати тільки Каминського. За Одесою ж залишити найближче наукове керівництво охороною. Це питання потрібно підняти перед Укрнаукою негайно. Прохав би Комітет зробити це. На превеликий жаль не маю абсолютно вільної хвилини детально обоснувати своє прохання, також як знімати цілий ряд інших без яких і охорона Ольбії і праця в ній не буде раціональна» [7, 114].

З викладеного зрозуміло, що робота нещодавно утвореного Ольвійського заповідника мала недоліки: недостатню охорону, відсутність фондів та матеріальної бази, а фінансування, у зв'язку із недосконалістю та упередженістю системи, до заповідника не доходило.

Одночасно постала проблема збереження знахідок експедиції, які за розпорядженням Археологічного комітету при ВУАН мали лишатися в Україні. З початку роботи експедиції 1926 р. між директорами Одеського та Миколаївського музеїв почалися суперечки стосовно того, до якої установи надійдуть на зберігання знахідки. Це підтверджує лист М.О. Макаренка від 31 липня 1926 р.: «... гадаю необхідним поставити в відомість Інспектора по охороні пам'яток Одеської округи (він же завід. Одеським Музеєм) С. Дложевського що розподіл річей по музеям з нахідок і розкопок в Ольбії належить Археологічному Комітетові УАН. Коли Комітет знаходе можливим ці свої функції тимчасово (за час моєї присутності на розкопках) доручити мені – прошу повідомити мене про це офіційно» [7, 101].

Для запобігання непорозумінь було створено спеціальну комісію з розподілу знахідок між музеями. До складу комісії входили керівник експедиції та представники музеїв. Лист від Археологічного комітету до Укрнауки від 3 серпня 1926 р. сповіщав: «На підставі повідомлення представника ВУАКа в Ольбії М. О. Макаренка, що в Ольбії назбиралося сила речей, здобутих розкопками попередніх років, які не бере Одеський Музей /мабуть з огляду на їх громоздкість/ і які не дуже охоче бере й Миколаївський Музей, Всеукр. Археол. Комітет просить Укрнауку повідомити Голову Ольбійської експедиції проф. Б.В. Фармаковського про необхідність утворіння комісії по розподілові здобутків в яку мають увійти, крім проф. Б. В. Фармаковського та М. О. Макаренка, директори двох зазначених музеїв. На думку ВУАКа, з якою погодився і проф. Б. В. Фармаковський під час свого перебування в Києві, більш важкі або ж з якихось міркувань незручні для перевезки речі слід залишити в Миколаївському Музеї, решту речей треба перевезти до Од. музею. М. О. Макаренко повідомляє, що речам, видобутим розкопками попередніх років загрожує небезпека знищення. Отже пропанована ВУАКом комісія по розподілу речей повинна переглянути питання про залишення музейних експонатів на території Ольбії винести певну постанову. Крім того слід було б щоб комісія висловилася з приводу питання про утворення фонду речей /дублетів та другорядних речей/ з якого можна було би скласти невеликі показові колекції для інших Музеїв» [7, 103].

7 серпня 1926 р. професор С.С. Дложевський одержав розпорядження за підписом голови ВУАК акад. О.П. Новицького та вченого секретаря ВУАК М.Я. Рудинського, в якому наголошувалося на тому, що розподіляти речі з розкопок уповноважена лише означена комісія. Створена комісія більшість речей передала Миколаївському музею.

Існувала також проблема з фінансуванням експедиції та розподілом коштів поміж співробітниками. В Києві було складено кошторис і перелік осіб, які мали представляти ВУАН на розкопках Ольвії. 2 серпня до Б.В. Фармаковського з Археологічного комітету було направлено листа про те, що до експедиції відряджаються офіційний представник М. О. Макаренко та практиканти С. С. Магура та І. С. Самойловський з кошторисом на утримання, загальна сума якого складала 600 карбованців. Але, згідно з тим, як розгортались подальші події, Борис Володимирович відповіді на цього листа не надіслав [2, 300].

На початку серпня, з початком роботи експедиції, з'ясувалося, що умови оплати представників Археологічного комітету за участь у розкопках не були оговорені, і ніхто не брався платити представникам ВУАКу гроші. Про це свідчить бурхлива переписка між ВУАКом та

Україною. Ось, наприклад, лист від 7 серпня від ВУАК до Укрнауки: «Додаючи до цього копію відношення представника ВУАК на розкопках в Ольбії М.О. Макаренка й повідомляючи Укрнауку про те, що вчора /6-VIII/ М. О. Макаренкові надіслано телеграму про цілковиту неможливість для ВУАК – за браком коштів – взяти на себе дальніше утримання його й найти суми потрібні для оплати праці двох командированих практикантів – І. Самійловського та С. Магуру, що виїхали до Ольбії 2/VIII, – Всеукраїнський Археологічний Комітет при УАН вважає за свій обов'язок звернути увагу Укрнауки на неможливість утвореного стану. Інтереси української науки вимагають присутності на Ольвійських розкопках представника ВУАКа М.О. Макаренка, участь якого в розкопках була майже обумовлена з проф. Б. Фармаковським і який веде нині розкопки на певній ділянці Ольвійської території. За справу необхідності підготування молодих археологічних сил в практичній роботі на розкопках говорити не доводиться. ВУАК було запевнено, що витрати по подорожі й утримання командированих нами осіб будуть покриті з коштів експедиції. Лише на цій підставі виїзд М. О. Макаренка і його утримання протягом цих трьох тижнів в Ольбії проведено на кошти, що їх взято позичкою і які мають бути повернуті в цьому місяці. Після заяви проф. Б. Фармаковського М. О. Макаренкові, що в кошторис експедиції внесено 60(0 карб.) на оплату подорожі й утримання представника АК та практикантів і після виїзду практикантів яких умисне було затримано до відповіді М. О. Макаренка з Ольбії – одержання від Укрнауки 2(2) липня б.р. «складу експедиції для проведення розкопок в Ольбії на 1926 р.», де наші представники значуться під літерою «Б» /за рахунок установ, що командирують/ явилось повною несподіванкою. Ця несподіванка вразила тим сильніше, що тим часом як представники Києва, Одеси й Миколаєва внесені з літерою Б, від Дослідчого Інституту Археології й Мистецтва в Москві та від Ленінградського Університету за кошт експедиції проїхало й житиме протягом усього часу розкопів сім чоловік. Вбачаючи в цьому якість прикре непорозуміння, ВУАК просить Укрнауку вжити екстрених заходів до його усунення й про наслідки їх телеграфувати в Ольбію. Про вирішення справи ВУАК просить не відмовити в повідомленні його в найближчий час» [7, 106].

Про непорозуміння з оплатою участі представників Києва в роботі Ольвійської експедиції 9 серпня Микола Омелянович пише до Археологічного комітету емоційного листа: «Маю за честь прохати Комітет повідомити мене як розглядати повідомлення Укрголовнауки ... З огляду на те, що Археологічний Комітет не має не тільки відповідних коштів, але й взагалі ніяких коштів що відомо і Укрнауці в такій же мірі як і Археологічному Комітетові то чи не слід було б дивитися на це як на відмовлення Укрголовнауки допомогти Українському Археологічному Комітетові брати участь в дослідках Ольбії. Тим більше – коли мати на увазі низку петербурзьких членів експедиції, що оплачуються з коштів експедиції. Бо які ж такі кошти Комітета мала Укрнаука на увазі коли робила зазначене розпорядження. Чи, можливо, таке повідомлення – випадкова помилка і вона як така вже виправлена Укрнаукою. Мені як представникові Комітету до свого часу не відомо на які ж кошти я примушен існувати. Не на ті ж позичкові на які я і практиканти існуємо до сього часу?» [7, 113].

Створювалася неприємна для українських дослідників ситуація, що змусила їх звернутись до вищих інстанцій. В одному з листів до Б.В. Фармаковського вимагалось проінформувати Укрнауку, чи отримував керівник Ольвійської експедиції кошти від Російської Академії Історії матеріальної культури та на що вони були витрачені. 28 вересня керівництво ВУАКу, а 9 жовтня – НКО УРСР надіслали Б.В. Фармаковському листи з вимогою виплатити добові С. С. Магурі та І.С. Самойловському «на основани указанной нормы». Лише після прямого тиску Укрнауки ситуація з оплатою роботи представників ВУАКу вирішилась і після закінчення роботи експедиції, 6 жовтня, надійшло повідомлення з Ленінграду про пересилку грошей для І. С. Самойловського. Про одержання грошей також свідчать розписки С. С. Магури та І. С. Самойловського.

Не дивлячись на складені кошториси і попередні плани вже 14 серпня, менш ніж на половині строку роботи експедиції, закінчились гроші, надані Укрнаукою. Голова експедиції Б. В. Фармаковський просив про подальше фінансування, але Укрнаука не відповіла. Для виходу з цієї ситуації Борис Володимирович звернувся до керівництва АІМК в Ленінграді і отримав необхідну суму. Це викликало обурення М. О. Макаренка, який переймався не лише збереженням

темпів роботи експедиції, а й питаннями авторитету української національної науки та зневажливого ставлення чиновників до вітчизняних дослідників: «Представникові Арх. Комітету випала неприємна доля констатувати недбайливе відношення Укрнауки до виданих обіцянок, на які завідуючий експедицією мав таку велику надію ... маю за честь прохати Комітет повідомити які причини спонукали Укрнауку не тільки не виповнити свою обіцянку, але й забути про елементарну етику: ми ж маємо справу з представниками РСФР і здається що відповісти на його прохання, або запитання елементарна потреба, аби до нас відносились с повагою» [7, 116].

Ситуацію, що склалася, Микола Омелянович описує в одному з листів: «Маю за честь повідомити Археологічний Комітет що відпущені Укрнаукою 2000 карбованців вже витрачені. Експедиція припинила свою роботу в суботу 14/VIII. По другому кошторису на досліди Ольвії, на три тисячі карбованців, не дивлячись на телеграми завід. експедицією Б. Фармаковського до Харькова більше як 10 днів тому назад відповіді ніякої експедиція не дочекалась. Опинившись в такому скрутному стані, коли роботи розраховані на певну суму мусять припинитись менше як на половині, завідуючий експедицією звернувся по телеграфу до Петербургу і к превеликому стыду представників України, Академія Історії Матер. Культури послала свої кошти, яких експедиція чекає завтра. Таким чином, в той час коли Харьков не відповідає на телеграми на протязі більш як 10 днів Петербург відповів висилкою коштів, аби поправити скрутне становище, і це зробив на протязі декількох днів. Представникові Арх. Комітету випала неприємна доля констатувати недбайливе відношення Укрнауки до виданих обіцянок, на які завідуючий експедицією мав таку велику надію. Вся робота цього року, план її, розміри і т.п. було розраховано згідно з кошторисом на 5000 карбованців. Але ж, в сучасний мент, роботи лише розвернулись, лише намітились межі того що потрібно закінчити і, перервались. Повідомляючи Комітет про стан експедиції, в (якому) вона опинилась маю за честь прохати Комітет повідомити які причини спонукали Укрнауку не тільки не виповнити свою обіцянку, але й забути про елементарну етику: ми ж маємо справу з представниками РСФР і здається що відповісти на його прохання, або запитання елементарна потреба, аби до нас відносились с повагою» [7, 116].

Таким чином перші роки проведення розкопок на території Ольвії Понтійської у післяреволюційний період проходили в складних умовах і гальмувалися протиріччями як на місцевому, так і на державному рівнях, на тлі постійного протиборства з бюрократичною системою та фрагментарним фінансуванням. Значна роль у розв'язанні цих проблем належала М. О. Макаренку, який в 1926 р. викрив недоліки та сприяв впорядкуванню роботи як експедиції, так і функціонування Ольвійського заповідника. Завдяки зусиллям М. О. Макаренка Укрнаука звернула увагу вищого українського керівництва до Ольвії як пам'ятки світового рівня. Микола Омелянович продемонстрував, що в Україні також є дослідники, які можуть вивчати античні пам'ятки. Наступного 1927 р. Ольвійська експедиція була укомплектована переважно українськими співробітниками. Офіційними представниками Росії (крім керівника експедиції Б. В. Фармаковського) лишаються І. І. Мещанінов та архітектор М. Б. Бакланов.

Наступного 1927 р. Б. Фармаковський не зміг очолити експедицію через хворобу. Одночасно з цим, М. О. Макаренко також до Ольвії не приїхав, та, обтяжений справами, після затримки висилки матеріалів для спільного звіту про роботи в Ольвії, більше до цих досліджень не повернувся.

Джерела та література

1. *Карасев А. Н.* Фармаковский и Ольвия // **Художественная культура и археология античного мира.** Москва, 1976.
2. *Каряка О. В.* Діяльність Всеукраїнського археологічного комітету з організації робіт Ольвійської експедиції за часів Бориса Володимировича Фармаковського // **МДАПВ.** Вип. 19. Львів, 2015.
3. *Крыжицкий С. Д.* Ольвия. **Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.** Київ, 1985.
4. *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейтунская Н. О., Скржинская М. В., Анохин В. О.* Ольвия. **Античное государство в Северном Причерноморье.** Киев, 1999.
5. Макаренко Микола Омелянович // **Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014.** Київ, 2015.
6. НА ІА НАНУ, ф. Макаренко, спр. 1.
7. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263.